International Journal of Engineering, Science and Humanities
An international peer reviewed, refereed, open-access journal
Impact Factor 8.3 www.ijesh.com ISSN: 2250-3552

मराठी व हिंदी आदिवासी कादंबऱ्यांतील जीवनसंघर्ष, सांस्कृतिक अस्मिता आणि सामाजिक वास्तव : एक तुलनात्मक अभ्यास

लक्ष्मण काशीराम पवार
संशोधक विद्यार्थी, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे
ई-मेल: pawarlaxman2013@gmail.com
प्रा. डॉ. प्रकाश कारभारी शेवाळे
मार्गदर्शक लोकनेते व्यंकटराव हिरे कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, पंचवटी, नाशिक
ई-मेल: prof.prakashshewale@gmail.com

सारांश:
प्रस्तुत शोधनिबंधात निवडक मराठी व हिंदी आदिवासी कादंबऱ्यांच्या आधारे जीवनसंघर्ष, सांस्कृतिक अस्मिता आणि सामाजिक वास्तव यांचा तुलनात्मक अभ्यास केला आहे. मराठीतील जैत रे जैत, तृष्णा, टाहो, वाडा आणि हिंदीतील कब तक पुकारूँ, जंगल के फूल, धार, पार या कादंबऱ्यांना केंद्रस्थानी ठेवून आदिवासी जीवनाचे विविध स्तर उलगडले आहेत. या साहित्यकृतींमध्ये गरिबी, भूक, भूमिहीनता, जंगलावरील निर्बंध, सावकारी, प्रशासकीय दडपण, विस्थापन आणि स्त्रीचे दुहेरी शोषण ही जीवनसंघर्षाची प्रमुख रूपे दिसतात. त्याचबरोबर लोकगीत, नृत्य, बोली, देवपरंपरा, सामूहिक श्रम आणि निसर्गाशी असलेले सहजीवी नाते सांस्कृतिक अस्मितेला आकार देते. तुलनात्मक व समाजशास्त्रीय पाठविश्लेषणातून असे स्पष्ट होते की आदिवासी कादंबरी केवळ दुःखाचा दस्तऐवज नाही, ती स्वत्व, प्रतिकार आणि पर्यायी विकासदृष्टीची साहित्यिक अभिव्यक्ती आहे. मराठीतील आत्मानुभवप्रधान स्वर आणि हिंदीतील व्यापक सामाजिक-राजकीय पट परस्परपूरक ठरतात. दोन्ही भाषांतील लेखन मुख्य प्रवाहाच्या विकासकल्पनेसमोर जल-जंगल-जमीन आणि मानवी प्रतिष्ठेचा मूलभूत प्रश्न उभा करते. त्यामुळे आदिवासी समाजाच्या बदलत्या आत्मभानाचा, राजकीय जागृतीचा आणि सांस्कृतिक सातत्याचा अर्थपूर्ण मागोवा घेता येतो. हीच या अभ्यासाची प्रमुख फलश्रुती आहे.

मुख्य शब्द: आदिवासी कादंबरी, जीवनसंघर्ष, सांस्कृतिक अस्मिता, सामाजिक वास्तव, जल-जंगल-जमीन, विस्थापन, शोषण, स्त्री-अनुभव, लोकसंस्कृती, प्रतिरोध.

प्रस्तावना:
भारतीय कादंबरीपरंपरेत आदिवासी जीवनाचे चित्रण आरंभी प्रामुख्याने बाह्य निरीक्षणातून झाले, पुढे आदिवासी लेखक-लेखिकांच्या अनुभवाधिष्ठित लेखनामुळे या चित्रणाला आतला आवाज मिळाला. त्यामुळे आदिवासी पात्र ‘रम्य जंगलातील माणूस’ न राहता इतिहास, अर्थव्यवस्था, राज्यव्यवस्था आणि संस्कृती

International Journal of Engineering, Science and Humanities
An international peer reviewed, refereed, open-access journal
Impact Factor 8.3 www.ijesh.com ISSN: 2250-3552

यांच्या संघर्षबिंदूवर उभा असलेला सजग मनुष्य ठरतो. प्रस्तुत लेखात निवडक मराठी व हिंदी कादंबऱ्यांचे तुलनात्मक, समाजशास्त्रीय आणि पाठकेंद्री वाचन करण्यात आले आहे. जीवनसंघर्ष, सांस्कृतिक अस्मिता, सामाजिक वास्तव, स्त्री-अनुभव आणि प्रतिरोध हे विश्लेषणाचे प्रमुख निकष आहेत. सर्व आदिवासी समुदाय एकसारखे असल्याचे न मानता त्यांच्या प्रादेशिक व सांस्कृतिक भिन्नतेचा आदर करून सामायिक प्रश्नांचा शोध घेणे हा लेखाचा मुख्य उद्देश आहे. ही पद्धत साहित्यिक सौंदर्य आणि सामाजिक संदर्भ यांचा आवश्यक समतोल राखते.

या अध्ययनासाठी नमूद झालेल्या विस्तृत कादंबरी-सूचीमधून प्रतिनिधिक स्वरूपाच्या काही साहित्यकृती निवडल्या आहेत. मराठीतील 'जैत रे जैत', 'तृष्णा', 'टाहो', 'वाडा' आणि 'एनकाउंटर', तसेच हिंदीतील 'कब तक पुकारूँ', 'जंगल के फूल', 'धार आणि पार' या कादंबऱ्यांतील प्रमुख आशयसूत्रांचा विचार केला आहे. निवड ही कालखंड, प्रदेश, लेखकाची सामाजिक स्थिती, कथनदृष्टी आणि विषयवैविध्य या निकषांवर आधारित आहे. 'जैत रे जैत'सारख्या कादंबरीत आदिवासी जीवनाकडे सहानुभूतिपूर्ण बाह्य दृष्टीने पाहिले जाते, 'तृष्णा' आणि 'टाहो'मध्ये अनुभवविश्वाच्या आतून उमटणारा स्वर अधिक ठळक होतो. हिंदीतील 'कब तक पुकारूँ' समुदायाच्या प्रदीर्घ अपमानित अस्तित्वाचा पट उघडते, तर 'धार' राज्य, बाजार, उद्योग आणि स्थानिक श्रम यांच्या संघर्षाला केंद्रस्थानी आणते. म्हणून या कादंबऱ्यांची तुलना श्रेष्ठ-कनिष्ठ ठरवण्यासाठी नसून विविध भाषांतील आदिवासी अनुभव कोणत्या कथनरूपांत व्यक्त होतो, हे समजण्यासाठी केली आहे. या अभ्यासात पात्र, प्रसंग, प्रतिमा, बोली आणि संघर्षरचना यांचे निकट वाचन करून त्यांचा सामाजिक संदर्भाशी संबंध जोडला आहे. कादंबरीला इतिहास किंवा समाजशास्त्रीय सर्वेक्षणाचा सरळ पर्याय मानलेला नाही, कारण काल्पनिक रचना निवड, संक्षेप आणि कलात्मक रूपांतरणावर उभी असते. तरी ती अधिकृत नोंदींमध्ये न सापडणारी भीती, अपमान, स्मृती, आशा आणि सामूहिक संवेदना जतन करते. म्हणून तथ्यात्मक संदर्भ आणि साहित्यिक अर्थ यांच्यातील फरक लक्षात ठेवून विश्लेषण केले आहे. एका समुदायाचा अनुभव सर्व आदिवासी समाजांवर लागू न करता ठाकर, भिल्ल-मावची, करनट, गोंड आणि संथाल यांचे विशिष्ट सामाजिक परिसर स्वतंत्रपणे विचारात घेतले आहेत.

जीवनसंघर्ष - भूक, श्रम आणि संसाधनांवरील हक्क:

आदिवासी जीवनाचा संघर्ष या कादंबऱ्यांमध्ये फक्त वैयक्तिक दारिद्र्याचा प्रश्न राहत नाही. जमीन कसण्याचा हक्क, जंगलातील उपजीविका, श्रमाचे मूल्य, बाजारातील देवाणघेवाण आणि प्रशासकीय मान्यता यांचा तो एकत्रित प्रश्न बनतो. जैत रे जैतमध्ये ठाकरवाडीचे दैनंदिन जीवन भाताची मर्यादित जमीन, डोंगरउतारावरील नागली-सावा, गवत व फाटे गोळा करणे आणि पेठेत विक्री करणे या श्रमचक्रातून उलगडते. येथे जंगल हे मनोरंजनाचे दृश्य नाही, ते अन्न, इंधन, बाजार आणि समुदायाच्या अस्तित्वाचे आधारस्थान आहे. दांडेकरांनी श्रमातील सामूहिक लय पकडताना लिहिले आहे,

"एकाच्या कंठातून गाणं फुटलं, की डोंगरभर पसरलेली ठाकर जोडपी त्याची झील धरतील. जणू सगळा डोंगरच गाऊ लागला आहे!"[1]

International Journal of Engineering, Science and Humanities
An international peer reviewed, refereed, open-access journal
Impact Factor 8.3 www.ijesh.com ISSN: 2250-3552

हे वाक्य श्रम आणि कलाविष्कार यांच्यात कृत्रिम भेद नसल्याचे दाखवते. त्याच परिसरातील मुलांचे रानमेवा, खेकडे, चिंगळ्या आणि इतर उपलब्ध अन्नस्रोतांवर अवलंबून राहणे अभावाची तीव्रता सूचित करते.

'तृष्णा'मध्ये धुळे-नंदुरबार पट्ट्यातील मावची आणि भिल्ल जीवनाच्या संदर्भात दुष्काळ, नापिकी, आरोग्यसुविधांचा अभाव, वन व महसूल यंत्रणेकडून होणारी पिळवणूक, दुकानदार-सावकारांचे आर्थिक जाळे आणि मुलींच्या शिक्षणातील अडथळे एकमेकांशी जोडलेले दिसतात. इसरी आणि आशा यांच्याभोवती फिरणारी कथा स्पष्ट करते की उपजीविकेचा प्रश्न घरापुरता मर्यादित नसतो, तो शिक्षण, आरोग्य, सन्मान आणि पुढील पिढीच्या शक्यतांवर परिणाम करतो. " 'टाहो' आणि 'वाडा'सारख्या कादंबऱ्यांत अन्यायाला आवाज देणारा आदिवासी नायक पुढे येतो. त्यामुळे मराठी आदिवासी कादंबरीत जीवनसंघर्षाचे रूप केवळ करुण चित्रणातून हक्क-जाणिवेकडे सरकताना दिसते."[2]

हिंदीतील 'कब तक पुकारूँ'मध्ये करनट समुदायाची भूमिहीनता आणि स्थिर उपजीविकेचा अभाव सामाजिक संशयाशी जोडलेला आहे. जन्मतः अविश्वसनीय किंवा गुन्हेगार मानले जाणे ही आर्थिक संधी नाकारण्याची सामाजिक यंत्रणा ठरते. प्यारीचे उद्गार,

"मैं कमीन, अनपढ़, नीचों में नीच, जाति की नीच, बिरादरी के मेरे लोग नीच, पेट की भूखी और नंगी हूँ।"[3]

हे तिच्या आत्ममूल्याचे विधान नसून समाजाने लादलेल्या न्यूनत्वाची कटू नोंद आहे. कादंबरीच्या पुढील टप्प्यावर शोषण संपण्याची आकांक्षा वैयक्तिक वेदनेतून सामूहिक मुक्तीच्या दिशेने जाते. अशा रीतीने 'पुकार' ही दयेची याचना न राहता ऐकले जाण्याच्या अधिकाराची मागणी बनते. जंगल के फूलमध्ये बस्तरच्या वनाश्रित जीवनातील अन्नसंकट एका साध्या संवादात व्यक्त होते,

"पेट के लिए चारा तलाशते हुज़ूर! यहाँ खाने का ठिकाना कहाँ है... इसलिए हम जंगल जाते हैं।"[4]

या वाक्यात जंगलावरचे अवलंबित्व स्पष्ट होते, परंतु हे परावलंबित्व नसून स्थानिक पर्यावरणाशी जुळवून घेतलेली जीवनव्यवस्था आहे. बाह्य नियंत्रण जेव्हा या प्रवेशाला 'अनधिकृत' ठरवते, तेव्हा पारंपरिक उपजीविका एका क्षणात अपराधासारखी भासवली जाते. याच ठिकाणी जीवनसंघर्ष पर्यावरणीय न्यायाच्या प्रश्नात रूपांतरित होतो.

सांस्कृतिक अस्मिता - निसर्ग, स्मृती आणि सामूहिकता:

निवडक कादंबऱ्यांतील सांस्कृतिक अस्मिता ही केवळ पोशाख, नृत्य किंवा सणांच्या वर्णनाने पूर्ण होत नाही. ती भूमीशी असलेल्या ऐतिहासिक नात्यात, बोलीच्या लयीत, देव-पूर्वजांच्या स्मरणात, श्रमाच्या पद्धतीत आणि सामुदायिक निर्णयप्रक्रियेत घडते.

'जैत रे जैत'मध्ये ढोल, गाणी, नृत्य, डोंगर आणि ऋतू हे कथानकाचे सजावटी घटक नसून पात्रांच्या भावविश्वाचे माध्यम आहेत. डोंगर गात असल्याची प्रतिमा व्यक्तीचा आवाज समुदाय आणि निसर्गात मिसळते. अशा प्रतिमेमुळे आदिवासी संस्कृतीला स्थिर संग्रहालयीन वस्तू न मानता जगती, बदलती आणि सहभागी प्रक्रिया म्हणून पाहता येते.

International Journal of Engineering, Science and Humanities
An international peer reviewed, refereed, open-access journal
Impact Factor 8.3 www.ijesh.com ISSN: 2250-3552

'तृष्णा'तील बोली, नातेसंबंध, पंचायत, स्त्रियांचे श्रम आणि शिक्षणाची आकांक्षा यांमधून सांस्कृतिक अस्मितेतील अंतर्गत ताणही समोर येतात. परंपरा समुदायाला आधार देते, तरी प्रत्येक परंपरा न्याय्यच असेल असे नाही. जातपंचायत, व्यसन, अंधश्रद्धा किंवा स्त्रीच्या निर्णयांवरील बंधने यांचे परीक्षण कादंबरी आतून करते. म्हणून सांस्कृतिक अस्मितेचे संरक्षण म्हणजे सर्व रूढी जसाच्या तशा टिकवणे नव्हे, समुदायाच्या मानवी मूल्यांना पोषक घटक जपून अन्यायकारक रचनांची चिकित्सा करणे होय.

हिंदी कादंबऱ्यांमध्येही लोकगीत, उत्सव, बोली आणि जंगलाशी संबंधित विश्वासांचे चित्रण आहे, परंतु त्यांची खरी अर्थवत्ता बाह्य हस्तक्षेपाच्या पार्श्वभूमीवर स्पष्ट होते.

'जंगल के फूल'मध्ये वनसंस्कृतीचे अस्तित्व वनाधिकारांशी जोडलेले आहे. 'पार'मध्ये बुंदेलखंडी लोकभाषा आणि परिसराची स्मृती विकासामुळे बदलणाऱ्या जीवनाच्या संदर्भात येते. या कादंबरीच्या मूल्यांकनात निर्णायक मंडळाने लोकजीवनाची अनुगूंज आणि बुंदेलखंडी भाषेचा अचूक वापर ही तिची महत्त्वाची उपलब्धी मानली आहे. सांस्कृतिक अस्मिता म्हणूनच भूतकाळाची भावुक आठवण नसून वर्तमानातील राजकीय हक्काची पायाभूत जाणीव ठरते.

सामाजिक वास्तव - सत्ता, बाजार आणि विकासाचे अंतर्विरोध:

मराठी आणि हिंदी दोन्ही भाषांतील आदिवासी कादंबऱ्या शोषणाला एका खलनायकापुरते मर्यादित ठेवत नाहीत. सावकार, दुकानदार, ठेकेदार, जमीनदार, वनाधिकारी, महसूल कर्मचारी, पोलीस, स्थानिक दलाल आणि उद्योग यांची परस्पर जोडलेली रचना समोर येते.

'तृष्णा'मध्ये अज्ञान, दुष्काळ आणि आर्थिक असुरक्षिततेचा फायदा विविध संस्था घेतात. एनकाउंटरमध्ये पोलीस आणि नक्षलवादी संघर्षाच्या मध्ये अडकलेल्या निरपराध आदिवासींचा प्रश्न पुढे येतो. दोन्ही बाजू आदिवासी भूभागाचा उपयोग करतात, परंतु सामान्य माणसाची सुरक्षितता, न्याय आणि स्वायत्तता मागे पडते. येथे सामाजिक वास्तव काळे-पांढरे नसून भीती, अविश्वास आणि जगण्याच्या सक्तीने गुंतागुंतीचे झालेले आहे.

'धार' या संदर्भात विशेष महत्त्वाची ठरते. संथाल परगण्यातील बाँसगडा परिसर, प्रदूषणकारी कारखाना, कोळसा, जमीन, मजुरी आणि जनखदान यांभोवती कथा विकसित होते. मैना ही केवळ पीडित पात्र नाही, ती समुदायाच्या संसाधनांवर बाह्य ताब्याला प्रश्न विचारणारी राजकीय चेतना आहे. पोलीस वसुलीसमोर तिचे बोलणे बेधडक आहे,

"इससे जास्ती नहीं सिपाई साब, चाहे खाल उधेड़ लो।"[5]

हे भयाचा पूर्ण अभाव दाखवत नाही, उलट सततच्या लुटीतही उरलेली मर्यादा स्वतः ठरवण्याचा तिचा प्रयत्न दाखवते. नंतर जनखदान ही सामूहिक श्रम, स्थानिक नियंत्रण आणि पर्यायी विकासाची कल्पना बनते. कादंबरीचा केंद्रबिंदू असा आहे की विकासाचा लाभ बाहेरच्या शक्तींना मिळत असेल आणि प्रदूषण, विस्थापन व दमन स्थानिकांच्या वाट्याला येत असेल, तर त्या प्रक्रियेला प्रगती म्हणता येत नाही.

International Journal of Engineering, Science and Humanities
An international peer reviewed, refereed, open-access journal
Impact Factor 8.3 www.ijesh.com ISSN: 2250-3552

'पार' आणि तिच्याशी संबंधित 'डूब'मध्ये धरण-विकासामुळे बदलणारा भूगोल, स्मृती, घरे आणि लोकजीवन यांचा प्रश्न उपस्थित होतो. विस्थापन म्हणजे केवळ एका जागेवरून दुसरीकडे जाणे नाही. जमीन, देवस्थाने, स्मशाने, बोलीचा परिसर, श्रमजाळे आणि नातेसंबंध यांची अखंडता तुटते. म्हणून नुकसानभरपाईची आर्थिक भाषा सांस्कृतिक हानी पूर्णपणे मोजू शकत नाही.

मराठीतील 'वाडा' किंवा 'टाहो' आणि हिंदीतील 'धार' किंवा 'पार' यांचा समान बिंदू असा की सामाजिक वास्तवाला नियती म्हणून स्वीकारले जात नाही, त्यामागील शक्तिसंबंध उघडे केले जातात. वीर भारत तलवार यांच्या विचारांचा आशय असा आहे की, "आधुनिक भारताची प्रगती आदिवासी प्रदेशांतील नैसर्गिक साधनसंपत्ती आणि स्वस्त श्रमाच्या असमान वापरावर उभी राहिली आहे."[6] या दृष्टीने कादंबऱ्यांतील भूक आणि विस्थापन वेगवेगळ्या घटना राहत नाहीत, त्या राष्ट्रीय विकासाच्या असमतोल रचनेचे परिणाम ठरतात. धारमधील कारखाना आणि खाण, जंगल के फूलमधील वनजीवन, तृष्णातील प्रशासकीय शोषण आणि पारमधील विस्थापन यांना जोडल्यास विकासाच्या केंद्र-परिघ संबंधांचा स्पष्ट नकाशा दिसतो.

आदिवासी स्त्री - दुहेरी शोषणापासून नेतृत्वापर्यंत:

या कादंबऱ्यांतील स्त्री-अनुभव जीवनसंघर्षाला अधिक गुंतागुंतीचा बनवतो. स्त्रीवर बाह्य समाजाचे आर्थिक-सामाजिक दडपण असतेच, समुदायातील पितृसत्ताक मर्यादा, शिक्षणाचा अभाव आणि निर्णयस्वातंत्र्याची कमतरताही तिच्या वाट्याला येते. तरी चिंधी, इसरी, आशा, प्यारी आणि मैना या पात्रांना केवळ असहाय पीडितेच्या चौकटीत ठेवता येत नाही. 'जैत रे जैत'मधील चिंधी श्रमशीलता, निर्णय आणि भावनिक निष्ठेची स्वतंत्र जाणीव घेऊन वावरते. 'तृष्णा'तील इसरी अभावातही पुढील पिढीला शिक्षण मिळावे यासाठी धडपडते, आशा शिक्षणाच्या शक्यतेचे प्रतीक बनते. या स्त्रीपात्रांमुळे घरगुती श्रम आणि सांस्कृतिक सातत्य यांना राजकीय अर्थ प्राप्त होतो.

'कब तक पुकारूँ'मधील प्यारी समाजाने लादलेल्या अपमानाची भाषा उघडी करते. तिचा आवाज हे आत्मनिंदा नसून जात, गरिबी आणि स्त्रीत्व यांच्या छेदावर निर्माण झालेल्या दमनाचे साक्ष्य आहे. 'धार'मधील मैना या टप्प्यापुढे जाते. ती जमीन, श्रम, पर्यावरण आणि समुदायाच्या स्वायत्ततेसाठी उभी राहते. तिचा संघर्ष वैयक्तिक प्रतिष्ठेपासून सामूहिक संघटनापर्यंत वाढतो. यामुळे आदिवासी स्त्री-विमर्शाचा महत्त्वाचा सिद्धान्त स्पष्ट होतो स्त्रीची मुक्ती केवळ घरातील स्थान बदलण्यात नाही, संसाधनांवरील अधिकार, सार्वजनिक निर्णयातील सहभाग आणि अन्यायकारी व्यवस्थेविरुद्ध बोलण्याची क्षमता यातही आहे.

भाषा, कथनदृष्टी आणि प्रतिनिधित्वाचा प्रश्न:

आदिवासी जीवनावरील कादंबरीचे मूल्य तिच्या विषयामुळे आपोआप निश्चित होत नाही, लेखक कोणत्या स्थानावरून बोलतो, पात्रांना किती स्वायत्तता देतो आणि बोलीचा वापर कसा करतो, हेही महत्त्वाचे आहे. बाह्य लेखकांच्या लेखनात संवेदनशील निरीक्षण असूनही कधी संस्कृतीचे रोमानीकरण किंवा 'अनोखेपणा' अधिक ठळक होण्याचा धोका असतो. अनुभवविश्वाच्या आतून आलेल्या लेखनात दैनंदिन तपशील, अंतर्गत

International Journal of Engineering, Science and Humanities
An international peer reviewed, refereed, open-access journal
Impact Factor 8.3 www.ijesh.com ISSN: 2250-3552

विरोधाभास आणि भाषिक आत्मीयता अधिक सहज दिसते, तरी आतला लेखकही चिकित्सेपासून मुक्त नसतो. म्हणून 'आतला' आणि 'बाहेरचा' असा सरळ मूल्यनिर्णय न करता कथनातील सत्ता तपासणे आवश्यक आहे.

मधुरेश यांच्या मते, " 'कब तक पुकारूँ'ची आंचलिकता रेणूंच्या प्रतिमानापेक्षा भिन्न आहे, तिचा केंद्रबिंदू कोणताही प्रदेश नसून विशिष्ट समुदाय आहे."[7] हे निरीक्षण तुलनात्मक अभ्यासाला उपयुक्त ठरते. ज्ञानचंद्र गुप्त यांनी प्रथा, विश्वास आणि सांस्कृतिक प्रतिमांच्या चित्रणाकडे लक्ष वेधले आहे, तर शोभा मटियानी यांनी करनटांचे पेशे, राहणी, नैतिक मान्यता आणि उच्चवर्गीय शोषण यांचा एकत्र विचार केला आहे. या विद्वानांच्या मतांवरून स्पष्ट होते की सांस्कृतिक तपशीलाला सामाजिक शक्तिसंबंधांपासून वेगळे वाचता येत नाही. बोली आणि लोकसंस्कृती कादंबरीला प्रामाणिकता देतात, परंतु पात्रांची मानवी जटिलता टिकवली गेली तरच ते चित्रण प्रत्यक्ष प्रतिनिधित्वाकडे जाते.

तुलनात्मक निष्पत्ती:

मराठी आणि हिंदी कादंबऱ्यांमध्ये अनेक समान प्रश्न आहेत. भूक, जमिनीची असुरक्षितता, जंगलाशी नाते, प्रशासनाची दडपशाही, स्त्रीचे श्रम, शिक्षणाची ओढ आणि प्रतिरोधाची आवश्यकता. तरी अभिव्यक्तीचे स्वर वेगळे आहेत. मराठीतील 'जैत रे जैत'मध्ये "निसर्ग, संगीत आणि भावविश्वाची सघन एकरूपता दिसते, तृष्णामध्ये आत्मानुभव आणि स्त्रीकेंद्रित सामाजिक चिकित्सा अधिक ठळक आहे."[8] हिंदीतील 'कब तक पुकारूँ' विस्तीर्ण सामाजिक अपमानाचा इतिहास उघडते, धार राज्य-बाजार-उद्योग यांच्या युतीविरुद्ध संघटित पर्यायाचा विचार करते. जंगल के फूल पर्यावरण आणि उपजीविकेचे सहजीवी नाते दाखवते, तर पार विकासामुळे तुटणाऱ्या लोकपरिसराची स्मृती जपते.

या तुलनेतून महत्त्वाचे निरीक्षण पुढे येते. आदिवासी अस्मिता ही बंदिस्त, अपरिवर्तनीय किंवा फक्त परंपरानिष्ठ संकल्पना नाही. शिक्षण, स्थलांतर, कायदा, बाजार आणि राजकीय चळवळींच्या संपर्कात ती बदलते, तरी भूमी, भाषा, सामुदायिक स्मृती आणि परस्परावलंबी जीवनमूल्ये तिचा गाभा टिकवतात. म्हणून आदिवासी कादंबरीचा केंद्रप्रश्न 'मुख्य प्रवाहात समावेश' एवढाच नाही. समावेश कोणत्या अटींवर होणार, स्थानिक ज्ञानाला मान्यता मिळणार का, संसाधनांच्या निर्णयात समुदायाचा आवाज असेल का आणि विकास मानवी प्रतिष्ठेचा आदर करणार का? हे प्रश्न अधिक मूलभूत आहेत. या कादंबऱ्या वाचकाला आदिवासी समाजाकडे दयेने नव्हे, न्यायाच्या दृष्टीने पाहण्यास भाग पाडतात.

निष्कर्ष:

1. निवडक मराठी व हिंदी आदिवासी कादंबऱ्यांच्या तुलनात्मक अभ्यासातून जीवनसंघर्ष, सांस्कृतिक अस्मिता आणि सामाजिक वास्तव हे परस्परांपासून वेगळे नसल्याचे स्पष्ट होते.
2. भूक, भूमिहीनता, जंगलावरील निर्बंध, सावकारी, पोलीस-प्रशासकीय दडपण, उद्योग आणि विस्थापन यांमुळे आर्थिक प्रश्न सांस्कृतिक अस्तित्वाच्या संकटात रूपांतरित होतो.

International Journal of Engineering, Science and Humanities
An international peer reviewed, refereed, open-access journal
Impact Factor 8.3 www.ijesh.com ISSN: 2250-3552

3. जैत रे जैतमधील सामूहिक निसर्गलय, तृष्णातील स्त्री-अनुभव, कब तक पुकारूँमधील अपमानित समुदायाची पुकार, जंगल के फूलमधील वनाधारित उपजीविका, धारमधील मैनेचा संघटित प्रतिरोध आणि पारमधील विस्थापनाची स्मृती या सर्वांमधून आदिवासी जीवनाचा बहुआयामी पट उभा राहतो.
4. या कादंबऱ्या आदिवासी समाजाला दयेचा विषय न बनवता अधिकार, स्वाभिमान आणि निर्णयक्षमतेचा धनी मानतात. मराठीतील अनुभवाधिष्ठित आत्मीयता आणि हिंदीतील व्यापक राजकीय-सामाजिक विश्लेषण यांची सांगड भारतीय आदिवासी विमर्श समृद्ध करते.
5. विकासाचा खरा अर्थ स्थानिक समुदायाच्या संमतीत, संसाधनांवरील न्याय्य अधिकारात, स्त्रीच्या प्रतिष्ठेत आणि सांस्कृतिक विविधतेच्या संरक्षणात आहे, हीच या साहित्याची मूलभूत जाणीव आहे.
6. म्हणून या साहित्याचे वाचन भारतीय लोकशाहीतील समानता, पर्यावरणीय न्याय आणि बहुसांस्कृतिकतेची कसोटी तपासण्याचे संवेदनशील माध्यम आणि भावी संशोधनासाठी दिशादर्शक ठरते.

संदर्भ ग्रंथसूची:

1. दांडेकर, गोपाळ नीलकंठ, जैत रे जैत, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, 1965, पृ. 22
2. घोडाम, हर्षल आणि ठाकरे, कोमल, 'मराठी आदिवासी कादंबऱ्यातील सामाजिकता,' इंटरनॅशनल रिसर्च जर्नल ऑफ ह्युमॅनिटीज अँड इंटरडिसिप्लिनरी स्टडीज, खंड 4, अंक 9, सप्टेंबर 2023, पृ. 76.
3. राघव, रांगेय, कब तक पुकारूँ, राजकमल प्रकाशन, नवी दिल्ली, 1957, पृ. 242.
4. अवस्थी, राजेंद्र, जंगल के फूल, राजपाल अँड सन्स, दिल्ली, प्रथम आवृत्ती, 1996, पृ. 91.
5. संजीव, धार, राधाकृष्ण प्रकाशन, नवी दिल्ली, उद्धृत आवृत्ती, पृ. 98.
6. तत्रैव, पृ. 157-157.
7. मधुरेश, राघव रांगेय : भारतीय साहित्य के निर्माता, साहित्य अकादमी, नवी दिल्ली, 1987, पृ. 54.
8. उनि, जैत रे जैत, पृ. 04.